

انعکاس مضامین ادبی و مذهبی اشعار آقا صادق هجری تفرشی در هنر خوشنویسی قاجاریه

علی اکبر عطائی^۱، عبدالرضا مدرس زاده^۲، اصغر دادبه^۳

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان، کاشان، ایران. aliakbarataei@yahoo.com
^۲ نویسنده مسئول) دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان، کاشان، ایران. modareszadeh@yahoo.com
^۳ استاد دانشگاه علامه طباطبایی تهران. asghardadbeh@gmail.com

چکیده

بدیهی است که احیای آثار گذشتگان ادبیات و فرهنگ سرزمین عزیزمان نقشی اساسی در شناخت ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی جامعه گذشته ما دارد. با توجه به این، نویسنده بر آن است تا به گردآوری دقیق و تحلیل و تصحیح اشعار یکی از شاعران دوره صفویه و افشاریه بپردازد و به انعکاس این اشعار بر هنر خوشنویسی دوره قاجار اشاره کند. در دوره قاجار بیشتر از دوره‌های پیش هنر خوشنویسی گسترش پیدا کرد. اگرچه در دوره‌های بسیار قبل از قاجاریه سنگ بنای هنر خوشنویسی نهاده شد و تلاش‌های چشمگیری در این زمینه به عمل آمد ولی رونق این هنر در دوره قاجاری به چشم می‌خورد. میرزا آقا صادق هجری تفرشی شاعر عصر صفوی و افشاری است. وی ابتدا به سرودن یک مثنوی تاریخی-مذهبی پرداخته است و سپس به اشعار عرفانی و پر سوز و شور راغب شده است. هرچند در اشعار این شاعر به مضامین مختلفی بر می‌خوریم ولی مضامین ادبی و مذهبی از جمله مضامین برجسته اشعار این شاعر است که خودنمایی می‌کند.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی نسخه‌های اشعار و مضامین شعری آقا صادق هجری تفرشی.
۲. دستیابی به بازتاب اشعار آقا صادق در هنر خوشنویسی دوره قاجار.

سؤالات پژوهش:

۱. اشعار آقا صادق هجری تفرشی چه مضامینی دارد؟
۲. اشعار آقا صادق تفرشی چه انعکاسی در هنر خوشنویسی دوره قاجار داشته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۳۸

دوره ۱۶

صفحه ۲۶۴ الی ۲۸۱

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۱۷

تاریخ داوری: ۱۳۹۸/۱۲/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

هجری تفرشی،
مضامین ادبی و مذهبی،
نسخه‌ها،
هنر خوشنویسی،
دوره قاجار.

ارجاع به این مقاله

عطائی، علی اکبر، مدرس زاده، عبدالرضا، دادبه، اصغر. (۱۳۹۹). انعکاس مضامین ادبی و مذهبی اشعار آقا صادق هجری تفرشی در هنر خوشنویسی قاجاریه. هنر اسلامی، ۱۶(۳۸)، ۲۶۴-۲۸۱.

doi dx.doi.org/10.22034/IAS
.۲۰۲۰، ۲۱۱۹۲۰، ۱۱۱۶/

۱. مقدمه

در لابه‌لای نسخ خطی موجود در کتابخانه‌ها، مجموعه‌ها و جُنگ‌های کتابت شده‌ای از کاتبان دوره‌های گذشته وجود دارد که هرکدام گنجینه‌هایی هستند که می‌توانند منابعی ارزشمند برای تحقیق و تحلیل پژوهشگران به شمار آیند. مجموعه نسخ خطی اشعار آقا صادق تفرشی یکی از این مجموعه‌های برجسته است. هرچند از روزگار شاعر تا روزگار ما فاصله چندانی نیست ولی نسخه اولیه و دست نوشته‌های شخصی شاعر امروزه در دسترس نیست و شاید از کشور خارج شده است و یا در کتابخانه‌ای شخصی از نظرها نهان است و یا به کلی از بین رفته است. بعضی از کاتبان فقط با کتابت سروده‌ها یا بخشی از سروده‌های آقا صادق هجری عنوان «دیوان» بر آن نهاده‌اند که به آنها اشاره می‌شود:

۱. کتابت نسخه محمدحسن بن محمد رحیم کوهینی تفرشی که شامل سه مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و فخریه، از مجموعه اشعار شاعر است. که در سال ۱۳۱۰ هجری قمری نوشته شده است. این مجموعه با شماره نسخه ۱۳۸۱۵/۲ کتابخانه مجلس موجود است.
۲. کتابت نسخه محمد علی با شماره ۳۵۹۲ که در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که شامل مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و مرقومات شاعر است که نسبت به نسخه قبل کامل‌تر است و ظاهراً در خلال سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ هجری قمری کتابت شده است.
۳. آقای تقی حاتمی تفرشی مجموعه‌ای کامل‌تر از گذشتگان را جمع‌آوری کرده است که شامل چند مثنوی و چندی از مرقومات آقا صادق تفرشی همراه با یک مثنوی از دایی و استاد شاعر یعنی آقا محمد مؤمن تفرشی است و در سال ۱۳۵۰ خورشیدی انتشارات ایرانمهر آن را به طبع رسانده است.
۴. نسخه شماره ۵۱۷۰ دانشگاه تهران که شامل سه مثنوی شهنشهنامه، سوز و گداز و مثنوی فخریه کاتب این نسخه مشخص نیست و تاریخ کتابت آن هم که معمولاً در پایان نسخه می‌آید درج نشده است. ابهام در مجموعه آثار و زیبایی بصری موجود در مجموعه‌ها آثار صادق تفرشی هجری نویسنده را بر آن داشت تا پس از تبیین زوایای مختلف زندگانی شاعر و پژوهش در مضامین به کار رفته در اشعار این شاعر، جستاری در باب هنر خوشنویسی به کار رفته در کتابت این نسخه‌ها به عمل آورد «تا که قبول افتد و چه در نظر آید»^۱.

اشعار میرزا آقا صادق هجری تفرشی از سوی کاتبان و ادیبان بسیاری مورد توجه قرار گرفته است. بعضی از مثنوی‌های او (شهنشهنامه، فخریه و سوز و گداز) بارها کتابت شده‌اند و حتی مقاله‌هایی هم در این ارتباط به طبع رسیده است. بیشتر این کاتبان و ادب‌دوستان از خط تفرش بوده‌اند که قصد داشته‌اند تا نسبت به هموطن تفرشی خود ادای دین کرده باشند. اگرچه بعضی از ایشان در صدد جمع‌آوری کامل آثار آقا صادق بوده‌اند ولی به دلایلی موفق به اتمام این کار نشده‌اند. در خصوص پیشینه تحقیق باید گفت: در مورد مضامین اشعار آقا صادق هجری تفرشی و اشاره به ابعاد مختلف آن هیچ اثری نوشته نشده است. نویسنده نه تنها در حال گردآوری و تصحیح، نقد و تحلیل نسخه‌های این شاعر است. در زمینه هنر خوشنویسی کتاب‌ها و رسالات زیادی به رشته تحریر درآمده است ولی آنچه که به هنر خوشنویسی در دوره قاجار مربوط باشد می‌توان به کتاب «سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار» نوشته علیرضا هاشمی نژاد اشاره کرد. مقاله‌ای با عنوان: «ناصرالدین‌شاه و خوشنویسی» توسط مهدی صحراگرد به رشته تحریر درآمده است که نویسنده در این مقاله به تحولات هنر خوشنویسی و وضعیت آن به در دوره قاجار پرداخته است و در این اثر اشاره‌ای به تأثیر آثار تفرشی در مضامین خوشنویسی دوره قاجار نشده است (صحراگرد، ۱۳۸۶: ۷۵).

روش پژوهش نگارنده به شیوه کلی «کتابخانه‌ای» و با روش تحقیق «تاریخی» انجام شده و در این روش نیز از گونه «متن محور» (پژوهش‌های متن پژوهانه) پیروی کرده و از «متن پژوهی توصیفی» نیز بهره گرفته است. پژوهشگر در بیشتر نسخه‌ها که نسخه بدل‌های متعددی در دست داشته شیوه تصحیح بر مبنای نسخه اساس را به کار گرفته و در نسخه‌هایی که به بیش از یک نسخه دست پیدا نکرده از شیوه بینابین استفاده کرده است تا تصویر روشنی از آثار آقا صادق تفرشی و بازتاب آن در آثار خوشنویسی دوره قاجار ارائه دهد.

۱. اشعار و نسخه‌های آقا صادق هجری تفرشی

مانند اکثر بزرگان، زمان دقیق تولد و شرح کامل و جامعی از زندگانی شاعر در دست نیست. «آقا محمدصادق سیدی والا نژاد و عالمی پاک اعتقاد و فاضلی درویش نهاد. اصلش از طبقه سادات عظیم‌الشان محال تفرش و اکتساب اخلاق کرده و از قران و امثال به امتیاز مخصوص گشته» (آذریبگدلی، ۱۳۳۷: ۳۸۶). آقا صادق فرزند آقا فضل‌الله بن نظام‌الدین بن حبیب بن جعفر بن تاج‌الدین حسن بن فخرالدین علی بن رضی‌الدین مرتضی از سادات صحیح‌النسب و جلیل‌القدر است که از طرف پدر سلسله نسب ایشان به حضرت سید سجاد زین‌العابدین علی بن حسین علیهما‌السلام منتهی می‌شود و سلسله ایشان با سلسله‌های سادات طرخوران تفرش مرتبط‌اند (سحاب، ۱۳۲۷: ۹۲). آقا صادق هجری در حدود سال‌های ۱۰۹۵ تا ۱۱۰۰ هجری قمری که تقریباً مصادف با اواخر حکومت صفویه است در روستای طرخوران تفرش پا به عرصه وجود گذاشت. در سنین کودکی و نوجوانی نزد دایی خود آقا مؤمن (داعی تفرشی) که یکی از علما و فقهای بزرگ تفرش بوده است به تحصیل مقدمات علوم پرداخت. سپس برای کسب علوم عالییه رهسپار اصفهان شد. در آنجا نزد استاد بزرگوار خویش محمد صادق اردستانی که فیلسوف و از شاگردان خاص میرابوالقاسم میرفندرسکی وده است، به تحصیل پرداخت و ظرایف و دقایق عرفان و حکمت را از وی فراگرفت. در تذکره «ریاض الشعرا» آمده است: «از شاگردان حکیم ربّانی مولانا محمد صادق اردستانی است. بسیار به شعور و لطافت طبع است و در فنون حکمت ربط طیادی دارد. در شعر صاحب مذاق خوشی است» (واله‌داغستانی، ۱۲۰۰/۲). بعد از مرگ استاد و تغییر حکومت به دولت افشاری (۱۱۴۸ ه.ق) به تفرش بازگشت و به شدت مورد احترام و اعزاز مردم قرار گرفت.

آقا صادق در دوران آرام و بی‌هیاهو در «گیان» که یکی از بیلاقات خوش آب و هوای تفرش بوده است، به سرودن مثنوی‌های ارزشمند «شه‌نشانامه» و «فخریه» پرداخت. نادرشاه افشار برای تعلیم و تربیت فرزندش، رضاقلی میرزا، در صدد استفاده از آقا صادق برآمد، شاه ابتدا در نامه‌ای آقا صادق را به دربار دعوت می‌کند ولی استاد در پاسخ نامه که همراه آن قطعه شعری^۳ بوده است از این دعوت استنکاف می‌کند. بار دیگر در حکمی تهدیدآمیز به این مأموریت گمارده می‌شود. پس از مدتی استاد مورد ناسپاسی شاهزاده قرار می‌گیرد. «به واسطه سوءظن، آن سید شریف را مورد زجری عنیف ساخته، عن قریب مکافات را به چشم خود دید و نادرشاه او را کور کرد» (هدایت، ۱۳۸۵: ۷۰۶/۸). در نهایت آقا صادق همراه با بستگان و گروهی از هموطنانش به خراسان تبعید شدند. آقا صادق در غربت و تبعید هم به سرودن دیگر اشعار و مثنوی‌هایش همچون «صبا‌نامه»، «سوز و گداز» و «هجرت‌نامه» پرداخت که در واقع همه آنها ترجمان احساسات و احوال درونی اوست. سرانجام پس از قتل نادرشاه و سقوط حکومت افشاری، در اواخر سال ۱۱۶۰ هجری، هنگامی که با گروهی از هموطنان و همراهان قصد بازگشت به وطن داشت، در میان راه بیمار شد و چهره در نقاب خاک کشید.

آقا صادق تفرشی در سرودن اشعار فارسی و عربی تبحر کافی داشته است و به همه علوم و فنون آن مسلط بوده و طبع خود را در بیشتر قالب‌های شعری به خوبی آزموده است. گرچه آقا صادق تفرشی در ابتدا به نام تخلص می‌کرده است^۴ «به گفتن مثنوی بیشتر مایل بود، به اسم تخلص می‌فرمود و رباعی نیز می‌گفته. صحبتش مکرر اتفاق افتاد.» (آذریبگدلی، ۱۳۳۷: ۳۸۷) ولی در بعضی سروده‌های آقا صادق، تخلص «هجری»^۵ دیده می‌شود. این اسم تخلص شعری احیاناً پس از تبعید ایشان به خراسان و دوری از وطن برگزیده شده است. در نسخه شماره ۳۱۶۵ دانشگاه تهران که ظاهراً یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌ها از سروده‌های آقا صادق است فقط چند بیت شعر را به ابوالقاسم هجری نسبت داده و سروده‌های دیگر را با نام آقا صادق هجری آورده است که درست هم این است ولی متأسفانه پس از ایشان بعضی ادب‌دوستان به این دلیل که در تذکره‌ها تخلص اولیه آقا صادق را نوشته‌اند هرچه سروده به نام هجری تفرشی بوده به ابوالقاسم هجری (فرزندش) منسوب کرده‌اند و بعضی فهرست‌ها هم بدون تحقیق آن مطالب را آورده‌اند. همه کسانی که اهل تفرش بوده‌اند و آثار آقا صادق را نوشته و بررسی کرده‌اند به خوبی می‌دانسته و می‌دانند که تخلص هجری را نخست آقا صادق برگزیده است و شهرت و علم پدر به هیچ وجه با پسر ایشان قابل قیاس نبوده است. به طوری که اهالی این شهر اکنون آقا صادق را هجری می‌دانند و شاید اکثر آنان نمی‌دانند که فرزند وی هم تخلص هجری داشته است. این موضوع بسیار مورد توجه نگارنده قرار گرفت تا بتواند به نتیجه‌ای محکم و متقن برسد. پس از تفحص و حتی گفتگو با بعضی بزرگان و ادب‌پژوهان تفرش و معمرین آن دیار بر وی مسلم گشت که آثار برجای مانده متعلق به میرزا آقا صادق هجری تفرشی است نه ابوالقاسم. با توجه به دوران زندگانی میرزا آقا صادق تفرشی (حدود ۱۰۹۵ تا ۱۱۶۰ ه.ق) که از عمر شصت و اندی ساله‌اش حدود پنجاه سال عمر خویش را در دوره صفویه گذرانده است باید سبک شعری او را «سبک هندی» بنامیم. نخستین و مفصل‌ترین مثنوی آقا صادق یعنی شهنشاهنامه ملوک هم بدین سبک سروده شده است ولی هدف شاعر از سرودن آن صرفاً روایتی حماسی نیست بلکه یک گزارش تاریخی از بدو خلقت انسان تا عاقبت قیام مختار ثقفی و عقوبت دشمنان وی است. تلمذ در محضر استادی چون محمدصادق اردستانی که خود تربیت شده مکتب حکمت و عرفان میرفندرسکی است بی‌تردید رنگ و بوی بعضی اشعار آقا صادق تفرشی را هم حکیمانه و عارفانه کرده است. در سال‌های تبعید به خراسان (تقریباً اواخر عمر) حال و هوای اشعار آقا صادق نیز تغییر می‌کند و خمیر مایه‌های گله و شکوه از روزگار و هجران و ... به خود می‌گیرد. هجرت از عراق عجم به خراسان در واقع سفر از سبک هندی به دوره بازگشت ادبی است. اگرچه سبک دوره بازگشت ادبی رسماً آغاز نشده است ولی شاید بتوان آقا صادق تفرشی را یکی از نمونه شاعرانی قلمداد کرد که بینابین سبک هندی و سبک بازگشت بوده. سبکی که کسانی چون مشتاق اصفهانی و اعضای انجمن ادبی وی در حال نهادن سنگ بنای آن بوده‌اند.^۶ اشعار آقا صادق تفرشی را می‌توان به سه نوع تاریخی، غنایی و تعلیمی تقسیم کرد. مثنوی شهنشاهنامه ملوک بی‌تردید در نوع اشعار تاریخی-حماسی قرار می‌گیرد. شاعر روایت‌گر تاریخی است که از فرمانروایی سلاطین اساطیری به حکومت حاکمان اسلامی می‌رسد. مثنوی فخریه، آتشکده، صبانامه، هجران‌نامه، گل و بلبل، غزل‌ها و رباعی‌ها در زمره اشعار غنایی است. اشعاری که به صورت پراکنده سروده که حال و هوای پند و اندرز دارد (مرقومات و تأثیر اصل گوهر) و از اشعار تعلیمی وی به شمار می‌آیند. اشعاری که از آقا صادق بر جای مانده معمولاً به صورت پراکنده کتابت شده‌اند. بیشتر نسخه‌ها فقط یک مثنوی و گاهی بعضی از کاتبان دو مثنوی و بعضی سه مثنوی از ایشان را کتابت کرده‌اند.

۱.۱. مثنوی شهنشاها نامه ملوک (شاهنامه)

این مثنوی بر وزن خسرو و شیرین نظامی (مفتعلن مفتعلن فاعلن: بحر سریع مسدس محذوف) است و تاریخ ایران را از سلطنت کیومرث تا آخر ساسانیان و ظهور حضرت محمد (ص) و خلفای راشدین، به طور اختصار ذکر می‌کند. در پایان مختصری هم درباره خلافت امام حسن مجتبی (ع)، معاویه، یزید، مختار و حجاج بن یوسف اشاره کرده است. موضوع اصلی این مثنوی تاریخ است و شاعر سعی داشته تا مروری گذرا از حکومت پادشاهان و حوادث مهم و تأثیر گذار عهد آنان ارائه دهد. اگرچه در دوره صفوی شاهد خلق شاهنامه‌واره‌هایی هستیم که موضوع اصلی آنها همچون شاهنامه فردوسی ذکر دلآوری و رشادت‌ها و گزارشی از نبردها و حتی ذکر سجایای اخلاقی قهرمانان این منظومه هستیم ولی در مثنوی شهنشاها نامه ملوک آقاصادق هجری تفرشی باید مثنوی صرفاً تاریخی مواجهیم. رسالت این مثنوی همچون حمله حیدری و خاوران‌نامه و ... فقط دینی - مذهبی نیست اگرچه در پایان مثنوی به این سو کشیده شده است ولی آنچه مسلم شاعر قصد دارد تا تاریخی مجمل از ابتدای خلقت تا حوادث مهم دوره امام سوم شیعیان ارائه دهد. این مثنوی حدود ۷۷۰ بیت است که در بعضی نسخه‌ها چند بیت بیشتر یا چند بیت کمتر است. کاتبان این مثنوی اختلاف چندانی در تحریر ابیات نداشته‌اند ولی در بعضی موارد که شاید به دلیل عدم خوانش صحیح نسخه موجودشان بوده از ذکر آنها صرف نظر کرده‌اند که شمار چنین ابیاتی در مجموع بیشتر از ده بیت نیست. گاهی هم اختلافاتی بین واژه‌های ابیات پیش آمده است. در تحلیل و تصحیح دقیق نسخه‌ها، نسخه اساس را با دو نسخه دیگر مقابله شده است و اختلافات دقیق بین نسخه‌ها ذکر شده است.

آغاز: چرخ لوایی که نخستین گشود بر سر اکلیل کیومرث بود
انجام: برد چو حجاج از این جنگ نام کوکب او یافت عروجی تمام

[نسخه‌های منزوی: ۲۹۵۸/۴؛ الذریعه: ۲۱۸/۱۹ و ۵۷۸/۹؛ دنا، ۳۳۶/۶ (۱۶ نسخه)؛ فهرستواره منزوی: ۲/ ۹۹۰ - ۹۹۱]

۱. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۱۳۴۳۲/۱ (نسخه اساس) آغاز و انجام:

برابر

خط: نستعلیق، کاتب: ابن محمد کاظم، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری؛ جلد: مقوآ، ۵۰ برگ، ۱ سطر، اندازه: ۲۰/۵ × ۱۲/۵ سانتیمتر

هرچند نسخه‌های نسبتاً زیادی از شهنشاها نامه آقا صادق را می‌توان از لا به لای نسخه‌های خاک خورده بعضی کتابخانه یافت ولی این نسخه به دلیل خوانایی بیشتر و هم تقدم زمانی بیشتر بر نسخه‌های دیگری که در دسترس نویسنده بوده نسخه اساس قرار گرفته است.

۲. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه ۵۱۷۰/۱

آغاز: برابر؛ انجام: لعن به حجاج و به ابن زبیر بر پسر سعد و دیگر بر زبیر

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری؛ کاغذ: فرنگی، جلد: مقوآ، ۲۸ برگ (۲ رو-۲۹ رو)، ۱۴ سطر (۷×۱۳)، اندازه: ۱۲ × ۱۸ سانتیمتر

۳. قم؛ مرکز احیای میراث اسلامی؛ شماره نسخه: ۶۷۹ و ۲۶۶۶ عکسی

آغاز: برابر؛ انجام: گر سر هر موی زبان بایدم در خور آن نطق بیان باشدم
خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳؛ همراه با یادداشتی از محمد بن زین الدین محمد حسینی تفرشی
قمی (نوه صاحب شاهنامه) به تاریخ دهم ربیع الاول ۱۳۲۷ هجری قمری که در برگه اول نسخه با خطی کم رنگ نوشته
شده است؛ جلد: تیماج قهوه‌ای ۴۰ برگ، ۱۰ سطر، اندازه ۱۵/۵×۱۰ سانتیمتر

۴. تهران؛ ملک؛ شماره نسخه: ۵۳۸، آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: یکشنبه ۴ ذیحجه ۱۲۹۳ هجری قمری، محل کتابت نسخه: تهران،
مجدول، کاغذ: فرنگی، جلد: رویه ساغری یشمی، ۳۰ برگ، ۱۳ سطر، اندازه: ۱۵/۵×۲۱ سانتیمتر

۵. تهران؛ ملک؛ شماره نسخه: ۵۶۰۶/۲، آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمود بن محمد علی، تاریخ کتابت: ۱۸ جمادی الاول ۱۳۱۲ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد:
میشن سیاه، ۳۶ برگ (۱۱ رو-۴۶ پشت)، ۱۱ سطر، اندازه: ۲۲/۵×۱۸ سانتیمتر

۶. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۹۳۲۲۱/۱، آغاز و انجام: برابر

در این نسخه دو مهر از کاتب به سجع «عبده الرّاجی یوسف» و «عاشقعلی» آمده شده است.
خط: نستعلیق، کاتب: یوسف تفرشی طرخورانی متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت: دوشنبه ۹ محرم ۱۳۲۴ هجری
قمری، جلد: گالینگور مشکی، ۲۹ برگ (۱ پشت-۲۹ رو)، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۷/۵×۱۱/۵ سانتیمتر.

۷. کاشان؛ عاطفی حسن؛ شماره نسخه: بدون شماره، آغاز: برابر؛ انجام: داد زیانش چه ز گفتن بدل*** دایره
طی کرد که طی السجل

از دوره پیشدادیان تا عهد اموی؛ خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۳۲۵ هجری قمری، قبل از متن
دو صفحه مقدمه شرح حال آقا محمدصادق و میرزا ابوالقاسم هجری فرزند آقا محمدصادق آمده است، اندازه: ۲۰×۱۳
سانتیمتر [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۷-۱۷۵].

۸. قم؛ گلپایگانی؛ شماره نسخه: ۱۵۲۹-۹/۷۹، آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: احمد بن محمد حسین بدیمی خوانساری، تاریخ کتابت: غره ذیحجه ۱۳۴۵ هجری قمری، نام
کتاب در این نسخه «تاریخ نامه سلاطین جهان» ثبت شده، جلد: تیماج نارنجی، ۳۷ برگ، ۱۱ سطر اندازه:
۲۱×۱۳/۵ سانتیمتر.

۲.۱. مثنوی سوز و گداز (آتشکده)^۲

این مثنوی بر وزن منطلق الطیر عطار و مثنوی مولانا جلال الدین محمد (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن: بحر رمل مسدس
محدوف) سروده شده که اشعاری پر سوز و با حال است. مثنوی‌های سوز و گداز در نوع خود ممتاز و سرآمد مثنویات
دیگر است. شاعرانی دیگر همچون نوعی خوبشانی، آذر بیگدلی و میرزا طیب طوفان هزار جریبی هم مثنوی‌هایی از
این نوع دارند. «مثنوی آقا صادق تفرشی موسوم به آتشکده است، ولی در بعضی نسخه‌ها عنوان سوز و گداز دارد، مانند
نسخه‌های ۱۰۸۶ کتابخانه مجلس (ص ۶۸-۷۸)». (گلچین معانی ۱۳۴۶: ۲۴)، این مثنوی در بعضی نسخه‌ها ۲۰۸ بیت
سروده شده که ۲۳ بیت آغازین آن به زبان عربی است و در بعضی نسخه‌ها با ابیات بیشتر که حدود ۱۱۰ بیت عربی و

۱۶۰ بیت فارسی دارد. سرودن این مثنوی حکایت از اشراف شاعر بر زبان و شعر عرب دارد. متأسفانه به دلیل ناخوانا بودن و شاید عدم آشنایی کاتبان به زبان عربی و خوانش صحیح آن در بیشتر نسخه‌ها ابیات عربی حذف شده است و به این سبب شماره بیت‌های این مثنوی در نسخ مختلف یکسان نیست. اگرچه نویسنده در فهرست‌ها و کتابخانه‌های مختلف به بیش از ۴۵ نسخه کامل و ناقص این مثنوی نظر داشته است، ولی برای جلوگیری از اطاله کلام و مقاله به تعدادی از آنها اشاره می‌شود.

آغاز: مَعشَرُ العُشَاقِ مِنِ أَهْلِ الجُویِ   اِنِّیْ اَنَسْتُ ناراَ بِالطُّویِ ...

آتشی می‌بینم ای یاران ز دور   گرم می‌آید به چشمم نخل طور

انجام: نیست در عالم به جز کون و فنا   این سخن کوتاه باید و السلام

(الذریعه: ۵۷۸/۹ و ۲۵۶/۱۲ و ۲۱۲/۱۹؛ نسخه‌های منزوی: ۲۹۲۳/۴؛ مشترک پاکستان: ۱۰۸۷/۸؛ دنا: ۲۵۶/۶-۲۵۷-۳۷ نسخه).

۱. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۵۱۷۰/۲

آغاز: برابر؛ انجام: این سخن اصل است و شاخ و برگ نیست   چاره بخت سیه جز مرگ نیست.

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: مقوآ، ۱۰ برگ (۲۹-۳۸ پشت)، ۱۴ سطر (۱۳×۷)، اندازه: ۱۸×۱۲ سانتیمتر.

۲. تهران؛ الهیات؛ شماره نسخه: ۱۷۲/۱۳

آغاز: برابر؛ انجام: آنکه دارد هر شبی از پی سحر* * * آنکه می‌باشد دعایش را اثر

در فهرست این نسخه، این مثنوی را متعلق به آذر بیگدلی دانسته است که البته خطاست چون همانطور که پیش‌تر ذکر شد آذر بیگدلی هم مثنوی سوز و گداز دارد و کاتب این دو را یک مثنوی به حساب آورده و نام سراینده آن را آذر بیگدلی ذکر کرده است. خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: میناکاری مذهب، ۳ برگ (۱۶۸-۱۷۰ پشت)، ۱۵ سطر (۱۴/۵×۸/۵)، اندازه: ۲۹/۵×۱۸/۵ سانتیمتر.

۳. تهران؛ ملک؛ شماره نسخه: ۵۰۶۷/۷

آغاز: برابر؛ انجام: نیست در عالم به جز کوفی قبا* * * پس سخن کوتاه باید آوآ

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری؛ کاغذ: فستقی آبی، جلد: میشن سبز، ۵ برگ (۲۶۴-۲۶۴ هامش)، ۲۳ سطر، اندازه: ۳۲/۲×۱۹/۳ سانتیمتر.

۴. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۱۳۴۳۲/۲

آغاز: برابر؛ انجام: داد زبانش چه ز گفتن بدل   دایره طی کرد که طی السجل

خط: نستعلیق، کاتب: کاظم بن محمد، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری، جلد: مقوآ، ۱۱ برگ (۴۰-۵۰ رو)، ۱۰ سطر، اندازه: ۲۰/۵×۱۲/۵ سانتیمتر.

۵. تهران؛ دائرة المعارف؛ شماره نسخه: ۷۹۱/۵، آغاز و انجام: برابر

نسخه در ۷۹ بیت است که بیت‌های بعدی ذکر نشده است. خط: نستعلیق پخته، کاتب: محمدصادق سرخوش هروی، تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ هجری قمری، ۴ برگ (۹۳-۹۶ پشت).

۶. تهران؛ ملک؛ شماره نسخه: ۴۸۹۹/۱۱، آغاز و انجام: برابر

این نسخه حدود صد و نود بیت دارد و بیت‌هایی از این مثنوی کتابت نشده است. به نظر می‌رسد کاتب این نسخه بیت‌های عربی و ناخوانا را حذف کرده است.

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ هجری قمری، محل کتابت نسخه: یزد، کاغذ: ترمه اصفهانی، جلد میشن آلبالویی، ۹ برگ (۷۸ رو-۸۶ رو) ۱۲ سطر، اندازه: ۱۱/۹ × ۱۹/۲ سانتیمتر.

۷. تهران؛ ملک؛ شماره نسخه: ۵۶۰۶/۴

آغاز: برابر؛ انجام: این سخن برگ است و شاخ و برگ نیست چاره بخت سیه جز مرگ نیست
این نسخه حدود ۱۲۰ بیت است. خط: نستعلیق، کاتب: محمود بن محمد علی، تاریخ کتابت نسخه: ۱۳۲۱ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: میشن سیاه، ۱۱ برگ (۵۵-۶۶ رو)، ۱۱ سطر، اندازه: ۱۸ × ۲۲/۵ سانتیمتر

۸. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۹۳۲۲/۲ آغاز و انجام: برابر

این نسخه همراه با نسخه مثنوی شهنشاهنامه و مثنوی فخریه از آقا صادق در یک مجموعه تحت عنوان دیوان صادق تفرشی کتابت شده است.

خط: نستعلیق، کاتب: یوسف طرخورانی المسکن متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت: دوشنبه ۹ محرم ۱۳۳۴ هجری قمری، جلد: گالینگور مشکی، ۱۱ برگ (۲۹ رو-۳۹ رو)، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۱/۵ × ۱۷/۵ سانتیمتر.

۹. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۴۵۲۶/۲

آغاز: برابر؛ انجام: نیست در عالم به جز کوفی قبا پس سخن کوتاه باید و الرّشاد
خط: نستعلیق تحریری، کاتب: محمد بن کاظم بروجردی، تاریخ کتابت: شوال ۱۳۴۱ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: پارچه ای، ۹ صفحه (۴۰-۴۸)، اندازه: ۱۰ × ۱۶ سانتیمتر.

۱۰. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۵۰۸۶

نویسنده در بین نسخه‌های دانشگاه تهران به نسخه‌ای از سوز و گداز دست یافت که در ابتدای آن با خط قرمز نوشته بود: «سوز و گداز گداخته بوته ابتلا و گرفتار شده داغ عشق غربت و جفا، آراسته دانش و افاضل معنوی میرزا محمدصادق تفرشی». این نسخه از نظر تعداد ابیات با دیگر نسخه‌های سوز و گداز متفاوت است چون حدود ۱۱۰ بیت عربی دارد و جمعاً حدود ۲۷۰ بیت دارد. در ابتدای مجموعه خط و مهر طغرای کاتبی با نام محمدجعفر به چشم می‌خورد که ممکن است کاتب این مثنوی هم ایشان باشد.

آغاز: معشر العشاق من أهل الجوی آنی انست نارا بالطوی

انجام: نیست در عالم کسی ای دوستان قدر خود دانیم دیگر در جهان

خط: نستعلیق، کاتب: احتمالاً محمد جعفر، تاریخ کتابت: سوم جمادی الاول ۱۲۳۹ هجری قمری

۳,۱. مثنوی فخریه^۸

این مثنوی بر وزن خسرو و شیرین نظامی (مفتعلن مفتعلن فاعلن: بحر سریع مسدّس محذوف) سروده شده است. این مجموعه حدود ۲۱۲ بیت دارد که سه بیت آغازین آن به زبان عربی است. این مثنوی فراخور نامش در مدح و ستایش

است که ابتدا به ستایش خداوند پرداخته، سپس نادرشاه را مدح نموده و پس از آن به ستایش علمی و ادبی خود پرداخته است. شاعر در این مثنوی به پیروی از سبک مخزن الاسرار نظامی شعر سروده است.

آغاز: رَبِّ بِمَا جُدْتُ وَ أَنْعَمْتَنِي شُكْرِكَ أَلْهَمْتُ وَ أَلَزَمْتَنِي
رَبِّ بِمَا جُدْتُ بِإِسَالِهِ صَلَّى عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ
مَلَّانٌ وَ بَلَّغَ بِصَلَاتِ الصَّلَاتِ أَشْرَفَ مِنْ أَرْسَلِ فِي الْكَائِنَاتِ

انجام: داد زبانش چه ز گفتن به دل دایره طی کرد که طی السجل

[الذریعه: ۵۷۸/۹ و ۱۲۹۰ و ۲۵۵/۱۹؛ دنا: ۸۸۸/۷ (۷نسخه)؛ نسخه‌های منزوی: ۳۰۱۸/۴]

۱. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۹۳۲۲/۳ (نسخه اساس) آغاز و انجام: برابر
خط: نستعلیق، کاتب: یوسف تفرشی طرخورانی المسکن متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت: دوشنبه ۹ محرم
۱۳۲۴ هجری قمری، جلد: گالینگور، ۸ برگ (۳۹ رو-۴۶ پشت)، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۷/۵×۱۱/۵ سانتیمتر.

۲. تهران؛ مفتاح؛ شماره نسخه: ۱۲۲۳/۴

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، قطع: بیاضی ربعی [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران: ۷-۲۱]

۳. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه ۵۸۴/۳ آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمد باقر، تاریخ کتابت: ربیع الاول ۱۲۹۳ هجری قمری، محل کتابت نسخه: تهران، مجلد،
جلد: تیماج، ۱۰ سطر (۱۲×۶)، اندازه: ۱۹×۱۴ سانتیمتر.

۴.۱. مثنوی گل و بلبل

این مثنوی بر وزن ترانه‌های باباطاهر (مفاعیلن مفاعیلن فعولن: بحر هزج مسدس محذوف) سروده شده است و ۲۴۲
بیت دارد. محل سرودن این مثنوی، شهر اصفهان بوده است.

آغاز: الا ای عندلیب نغمه پرداز الا ای با گرفتاران هم آواز فریبی

انجام: به یاد آرز من و مظلومی من به حسرت مردن و محرومی من

۱. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۲۱/۷ معیری آغاز و انجام: برابر
خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مهر: اسدالله بن محمدحسین، جلد: تیماج،
۲۵ صفحه (۱۷۱-۱۹۵)، ۱۱ سطر (۱۰×۶/۲)، اندازه: ۱۵×۹/۸ سانتیمتر.

۲. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۱۳۴۶۳/۲۲. آغاز و انجام: برابر

در این نسخه مثنوی گل و بلبل در حاشیه نسخه کتابت شده است.

خط: نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ، جلد: تیماج مذهب، ۶ ص (۳۱۴-۳۱۹)، اندازه: ۲۷/۵×۱۶ سانتیمتر

۳. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۳۴۸۹/۱۹ آغاز و انجام: برابر

در فهرست این نسخه مثنوی گل و بلبل با عنوان «مثنوی هجری» آمده است. خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب،
بدون تاریخ کتابت، جلد: تیماج مذهب، ۴ برگ (۸۳۰-۸۳۳) ۱۵ سطر (۱۱×۷)، اندازه: ۲۱×۱۳ سانتیمتر.

خط: نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، جلد: تیماج مذهب، ۶ صفحه (۳۱۴-۳۱۹)، اندازه: ۲۷/۵×۱۶ سانتیمتر.

۵.۱. مثنوی صبانامه

این مثنوی بر وزن مثنوی مولانا جلال‌الدین محمد (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن: بحر رمل مسدس محذوف) سروده شده است. موضوع این مثنوی گله و شکایت عاشق (شاعر) از معشوق است. شاعر در این مثنوی بارها نام تخلص شاعری خود (هجری) را آورده است.

آغاز: یا نسیم الصبح یا خیرالبرید یا غراب الأبک یا نعم الورید

انجام: شرح این هجران و این خون جگر این زمان بگذار تا وقت دگر

(دنا: ۳۸/۷-۳۹، الذریعه: ۱۲۹۰/۹، فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۳۱۴۰/۴).

۱. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۲۱/۹ رهی معیری آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مهر: اسدالله بن محمد حسین، کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج قهوه ای، ۱۰ صفحه (۲۱۴-۲۲۳)، ۱۱ سطر (۲/۶×۱۰)، اندازه: ۱۵×۹/۸ سانتیمتر.

۲. تهران؛ نوربخش؛ شماره: ۶۶۳/۳، آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: عبدالله پسر رییس جعفر بندگانی، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری، ۳ برگ (۱۶۰-۱۶۲ رو)، اندازه: ۲۰/۵×۱۴/۵ سانتیمتر [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۱۳-۵۲].

۳. تهران؛ دانشسرای عالی؛ کتابخانه عبدالعظیم خان قریب گرگانی؛ شماره نسخه: ۸۸/۳، آغاز و انجام: برابر

بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، کاغذ: کبود، قطع: بغلی بیاضی [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۵-۶۲۲]

۶.۱. مثنوی تأثیر اصل گوهر

این مثنوی کوتاه بر وزن بوستان سعدی (فعولن فعولن فعولن فعل: بحر متقارب مثنی محذوف) سروده شده است. این نسخه شامل قطعه شعری کوتاه از آقاصدق تفرشی است که در ۱۹ بیت سروده شده است. این چند بیت در مجموعه ای از یک کاتب قرن دوازدهمی به نام عبدالکریم نجار باشی سمرقندی به جای مانده است. در فهرستواره نسخ خطی ایران، اشاره‌ای مجزاً به این نسخه نشده است و نویسنده اطلاعات نسخه را از بین نسخه‌های دانشگاه تهران یافته و دیگر مشخصات مجموعه (جنگ اشعار) را از فهرستواره‌ها به دست آورده است.

آغاز: گر از دشت چین باغبان صبا برد تخم خاری به دشت خطا (ختا)

انجام: بدی در زمانه نه نیکو بود که هر کس که بد کرد بد خو بود

تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۲۴۴۴

خط: نستعلیق، کاتب: عبدالکریم نجار باشی قندهاری، تاریخ کتابت: ۱۱۹۱ هجری قمری، محل کتابت نسخه: پیشاور پاکستان.

۷.۱. مرقومات (شامل چند سروده)

این بخش از سروده‌های آقاصدق هجری که شامل دو مثنوی و یک غزل است با عنوان «مرقومه‌جات» یا «مرقومات» کتابت شده است. در صفحه نخست این مجموعه نوشته شده است: «فهرست ما فی هذا المجلد: دیوان میرزا صادق تفرشی متخلص به هجری مشتمل بر تاریخ ایران. مثنویات و غیره (فخریه هجری و مرقومات منظوم هجری) و شمس

اللغه ...»

در این نسخه پس از مثنوی سوز و گداز فارسی هجری کاتب به ذکر تاریخ ولادت دختر خویش (رقیّه خانم) به تاریخ ۱۵ ذی الحجّه ۱۳۳۴ هجری قمری اشاره کرده است. ضمناً بعضی از صفحات نسخه آب خورده و بعضی دیگر سفید و جا افتاده است.

آغاز: ای نوگل گلشن جوانی ای تازه بهار جاودانی

انجام: آغاز کنم حکایت تو اظهار کنم شکایت تو

تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه ۳۵۹۲

خط: شکسته نستعلیق، کاتب: محمد علی، تاریخ کتابت: ۱۳۳۴ هجری قمری.

۲. مضامین ادبی، مذهبی اشعار آقا صادق تفرشی

اشعار آقا صادق هجری چون در فاصله زمانی مختلف و هم در حالات و شرایط متفاوتی سروده شده است و نویسنده آن نسخه‌ها را در یک مجموعه تحت عنوان «دیوان» در نظر گرفته است. بدیهی است این اشعار، مضامین مختلفی را در خود داشته باشند. یکی از مضامین مسلط در شعر او، مضامین ادبی است. مضمون ادبی این اشعار حکایت از تسلط بی چون و چرای شاعر بر زبان و ادب فارسی و عربی دارد. مضمون دیگر اشعار وی مضمون مذهبی است. مضمون مذهبی این اشعار حاکی از این مطلب است که شاعر این سروده‌ها به دین و مذهب خویش که مذهب شیعی دوران صفوی است تا چه حد اعتقاد دارد. در مثنوی فخریه به اصالت خود که به سلاله پاک نبوی (ص) می‌رسد و خود را از ذریه پاک امام چهارم (ع) شیعیان می‌داند.^۱ در بررسی اشعار آقا صادق هجری سروده‌های متفاوتی را شاهد هستیم که هر کدام از آنها به دوره‌ای از زندگی شاعر تعلق دارد. بعضی سروده‌ها به دوران جوانی و قبل از ورود به تشکیلات حکومت افشاری است که مضامین دینی و تاریخی در آن‌ها به خوبی مشهود است. بعضی سروده‌ها در زمانی سروده شده است که شاعر در دربار افشاری رفت و آمد داشته و مورد احترام است. مضمون اشعار شاعر در چنین دورانی تعلیمی و ادبی است و دیگر، سروده‌هایی که پس از مغضوب شدن و تبعید به سرزمین خراسان از طبع شاعر تراویده است. در این گونه سروده‌ها مضامینی چون گله از روزگار و بی‌وفایی آن، شکایت از سرنوشت و دوری و هجران به وفور دیده می‌شود.

۱.۲. مضامین ادبی

آقا صادق هجری تفرشی از نوجوانی و جوانی نزد استاد و دایی خود آقا مؤمن که هم فقیه و هم شاعری معروف بود علوم ادبی و شعر آموخت. آقا صادق علوم ادبی خود را محدود به ادب فارسی نکرد و پس از عزیمت به اصفهان و کسب علوم مختلف از محضر محمدصادق اردستانی در علوم ادبی زبان عربی نیز به کمال رسید. کسب این کمالات سبب شد تا اشعار این شاعر سرشار از فنون ادبی و بلاغی باشد. تضمین، تلمیح، تمثیل، کنایه، تشبیه و استعاره از آرایه‌هایی هستند که در اشعار وی زیاد به کار رفته است. تسلط این شاعر بر زبان عربی و آشنایی او با امثال عربی سبب شده است تا «ملمّع»^{۱۱} در شعر هجری از بسامد بسیاری برخوردار باشد.^{۱۱}

۲.۲. مضامین مذهبی

تشکیل حکومت صفویه (۹۰۷ق) آغاز مرحله‌ای جدید در تاریخ ایران اسلامی بوده است زیرا نقطه اوج تحولات معینی را در دوره تاریخ طولانی مذهبی- عقلانی بر پایه حکومت شیعه در ایران به وجود آورد.^{۱۲} (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۹۶). آقا صادق که خود از سلاله سادات و پرورش یافته جامعه اسلامی - شیعی عصر صفوی است، باید انگیزه‌های بالا در

گزینش مضامین مذهبی و دینی داشته باشد که دارد. او بلندترین مثنوی خود با نام «شهنشاهنامه ملوک» را سرود که اگرچه نامی حماسی و تاریخی بر آن نهاده است ولی مضمون دینی با بن مایهٔ مذهب شیعی را در خود نهفته دارد. شاعر ابتدا با گزارشی کوتاه و زودگذر از وقایع اسطوره‌ای به نقل تاریخ صدر اسلام پرداخته است و انتهای این مثنوی به قیام مختار و شکست وی از مصعب بن زبیر انجامیده است. مضامین دینی فقط محدود به این مثنوی نمی‌شود بلکه در لا به لای مثنوی‌ها و اشعار دیگر آفاضل، تضمین‌ها و تلمیح‌های چشمگیری از آیات و امثال و روایات دینی به چشم می‌خورد که نظر خوانندگان را به خود جلب می‌کند.

۳. هنر خوشنویسی قاجار

خوشنویسی به معنای «هنر زیبا نوشتن» در تمدن اسلامی به عنوان هنری والا شناخته شده است و برای مسلمانان عملی با فضیلت محسوب می‌شود. این ارزش صرفاً ناشی از ایجاد فرم‌های زیبا برای حروف و کلمات نیست، بلکه از آن روست که بین فرم و متن از سویی و ذهن هنرمند از سوی دیگر ارتباطی معنایی پدید آورد (هاشمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۲۷). در دوره قاجار هنر خوشنویسی وارد دوره‌ای پررونق گردید. از ویژگی‌های خوشنویسی این دوره یکی ادامه و تکامل سنت‌های پیشین خوشنویسی بود که در قطعه‌نویسی و کتابت و کتیبه‌نگاری رخ نمود و نوآوری‌هایش همان نوآوری در چارچوب سنت بود که گه‌گاه در هنرهای سنتی روی می‌داد، مانند شیوه کلهر در نستعلیق که با کوتاه آمدن حروف کشیده و کوچک کردن دوایر، شیوه میرعماد را تکامل بخشید. کتیبه‌نویسان دوره قاجار به ویژه غلامرضا اصفهانی با اعمال تغییراتی جزئی و مؤثر آن را بهتر کردند. حرکت فراگیر دیگری که در میان هنرمندان عهد قاجار در جریان بود نوآوری هنرمندانی بود که سعی کردند خوشنویسی سنتی را جوابگوی نیازهای روز کنند. از این نمونه‌های موفقیت-آمیز شیوه نگارش کلهر است که نه تنها برای چاپ‌نویسی نتیجه‌بخش بلکه در دوره بعد کتابت و قطعه‌نویسی نیز مقبول افتاد. نمونه دیگر نقاشی خط سنتی است که به شکل‌های گوناگون در آثار سه تن از هنرمندان رخ داد: اسماعیل جلایر با تلفیق خط و نقاشی مناظر؛ حسن زرین‌قلم با ترکیب قلم‌های گوناگون با دانگ‌های مختلف، ملک‌محمد قزوینی با نازک کردن و افزودن شکل‌های گیاهی به انتهای حروف هر یک شیوه‌ای وضع کردند (صحراگرد، ۱۳۸۶: ۷۵). این گستردگی و تنوع خطوط در این دوره می‌تواند گویای فضای مناسب برای این هنر باشد.

پیرامون تأثیر خوشنویسی دوره‌های پیش در خوشنویسی دوره قاجار باید گفت هنرمندان خوشنویس ایران در دوره قاجار و امداران دوره‌های قبل مخصوصاً متأخران (دوره صفوی) بوده‌اند. «این دوران باشکوه هرچند بعدها با زوال دربار و فساد اداری به اضمحلال رسید و در منتهای ضعف خود لگدکوب قبایل کوه‌نشین افغانی گردید، میراثی را باقی نهاد که به ویژه در عصر قاجاریه به تولدی دوباره رسید و امانتی گرانبها را به عنوان فرهنگ و هنر سنتی برای ما به یادگار گذاشت.» (رجبی، ۱۳۹۶: ۸۸).

رویکرد شاهان قاجار به خوشنویسی یکی از علل اصلی رونق این هنر بود. شاهان و شاهزادگان قاجار به طور عام به اغلب مظاهر هنر و ادبیات تعلق خاطر محسوس داشتند و می‌توان اکثر آنان را در زمرهٔ شاعران طراز دوم و یا بعضاً طراز اول^{۱۲} دوره خود محسوب کرد. به طور مثال فتحعلی‌شاه علاوه بر سرودن شعر علاقهٔ وافر به خوشنویسی داشته است. ناصرالدین‌شاه که هم شاعر و نویسنده است، توانسته است نام خود را به عنوان نخستین عکاس ایرانی ثبت کند. در خصوص خوشنویسی دوره قاجار گفته شده است: «پیداست هنر قاجاری به طور طبیعی در خاکی رویید که در دوره

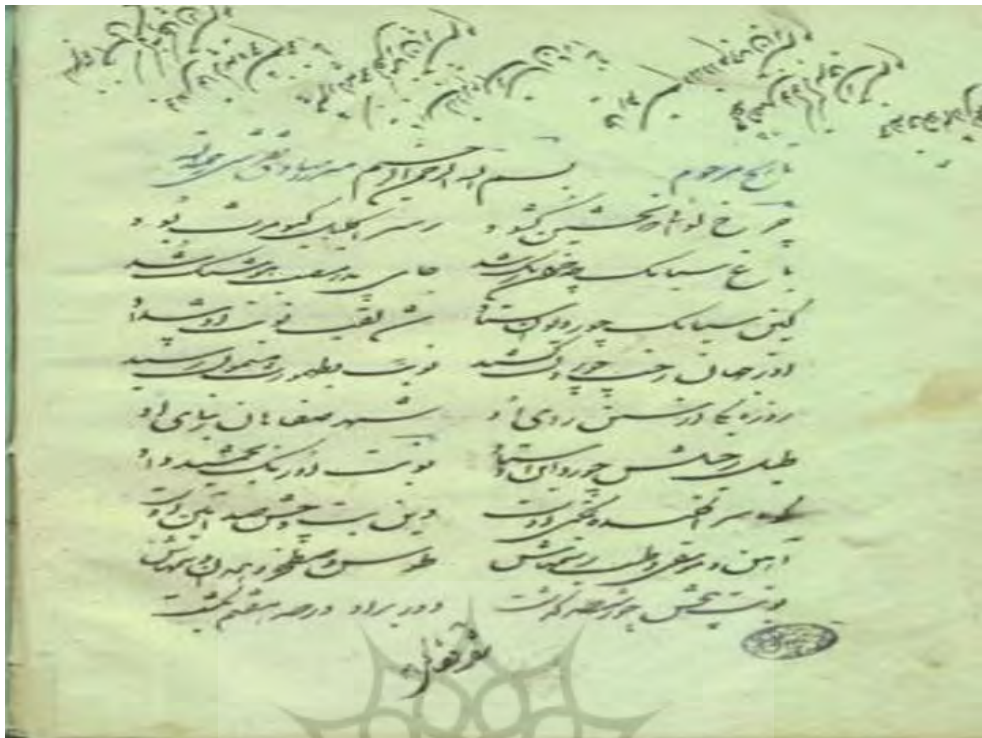
صفوی آبیاری شده بود. «هاشمی نژاد، ۱۳۹۳: ۲۴). خوشنویسی در دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، رونق زیادی یافت. چند تن از بهترین نستعلیق‌نویسان تاریخ در این دوره ظهور کردند و شیوه‌های نوی را برای برآوردن نیازهای روز تجربه شد و بسیاری از قالبها و شیوه‌های پیشین تکامل یافت. از علل پیشرفت خوشنویسی درد ورهن اصلدین شاه این بود که در دوره پدران او- فتحعلی‌شاه و محمدشاه- مهیا شده بود؛ دوم اینکه ناصرالدین شاه در قیاس با دیگر شاهان قاجار محیطی مناسب تر برای فعالیت هنرمندان فراهم آورد و خو نیز با فراغتی افزون تر به یادگیری هنر می‌پرداخت. بی شک خوشنویس بودن او در کنار علاقه اش به یادگیری دیگر هنرها عامل مهم در رونق این هنر بود (صحراگرد، ۱۳۸۶: ۷۵).

ناصرالدین شاه به گردآوری کتاب علاقه داشت و همین از علل رونق نسخ نویسی در آن عهد بود. کتابخانه سلطنتی که براساس کتابخانه شاهان صفوی شکل گرفته بود در زمان آقا محمدخان و فتحعلی‌شاه در کاخ گلستان استقرار یافت (همان: ۷۸). فراوانی نسخ خطی برجای مانده از عهد قاجار تا حد زیادی به علت رویکرد ناصرالدین شاه به نسخ خطی و علاقه‌مندی وی است.

۴. انعکاس مضامین ادبی، مذهبی اشعار آقا صادق تفرشی در هنر خوشنویسی قاجاریه

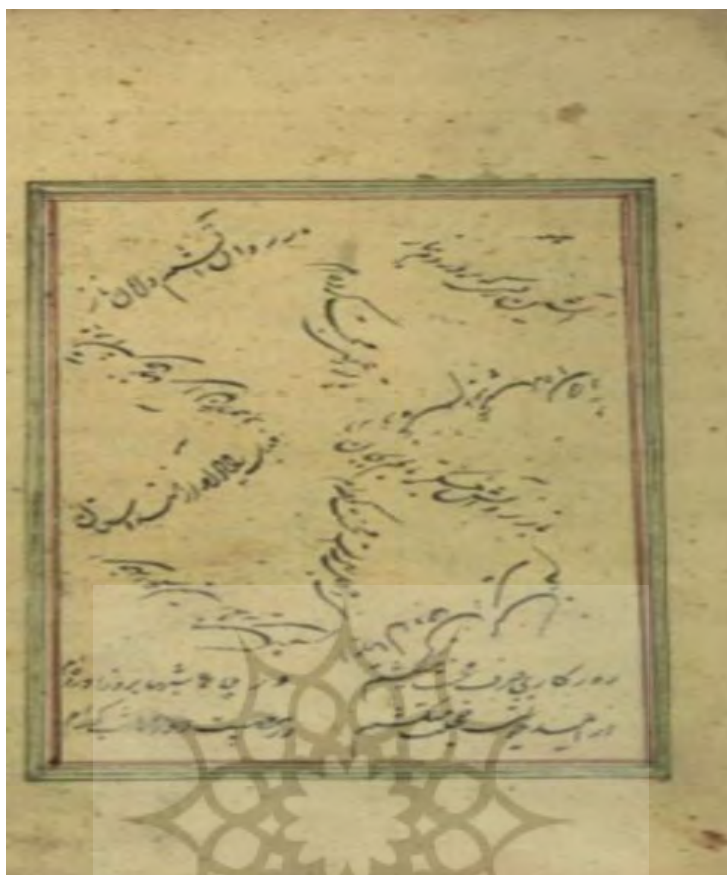
خوشنویسان و کاتبان به تاسی از حاکمان و فضای ایجاد شده در جامعه عصر خود به انواع هنر از جمله خوشنویسی علاقه بسیاری نشان دادند. بررسی‌ها نشان می‌دهد از اوایل دوره قاجار تا اواخر این دوره که در هیچ دوره‌ای از خط و خوشنویسی به این اندازه خوشنویسان و کاتبان قلم فرسایی نکرده‌اند. هرچند انگیزه همه آن‌ها مشترک نبوده است ولی نقطه اشتراک همه آنان این بوده است که نام خود را در طومار خوشنویسان عصر خود ثبت کنند، حال این قلم فرسایی‌شان مورد قبول و استفاده قرار گیرد یا نگیرد.

بعضی از این خوشنویسان به نوشتن کتیبه‌های مساجد و مقبره‌ها و اماکن دیگر می‌پرداختند و یا دست به کتابت آثار مکتوب می‌زدند. بعضی از این کتابت‌ها صرفاً جهت تزئین کتابت می‌شدند که خواننده از آن حظ بصری ببرد و گاهی این کتابت‌ها فقط به منظور استفاده طالبان علم از مفهوم متن بوده است. برخی از کاتبان دوره قاجار فقط به لحاظ هنری علاقه به کتابت این نوشته‌ها و سروده‌ها داشته‌اند. مثلاً در کتابخانه و موزه ملک در تهران از این مجموعه نوشته‌ها بسیار است. نسخه شماره ۵۰۱۵۰/۳۹ «شهنشاهنامه» که در سال ۱۲۸۱ هجری نوشته شده و به علت افتادگی بعضی صفحات کاتب آن مشخص نیست ولی به خط شکسته نستعلیق بر کاغذهای ابرو باد آبی و کرمی رنگ نوشته شده است.

تصویر شماره ۱: مثنوی شهنشاها نامه- کتابخانه و موزه ملک بدون نام کاتب ۱۲۸۱ هجری. منبع: نگارندگان.

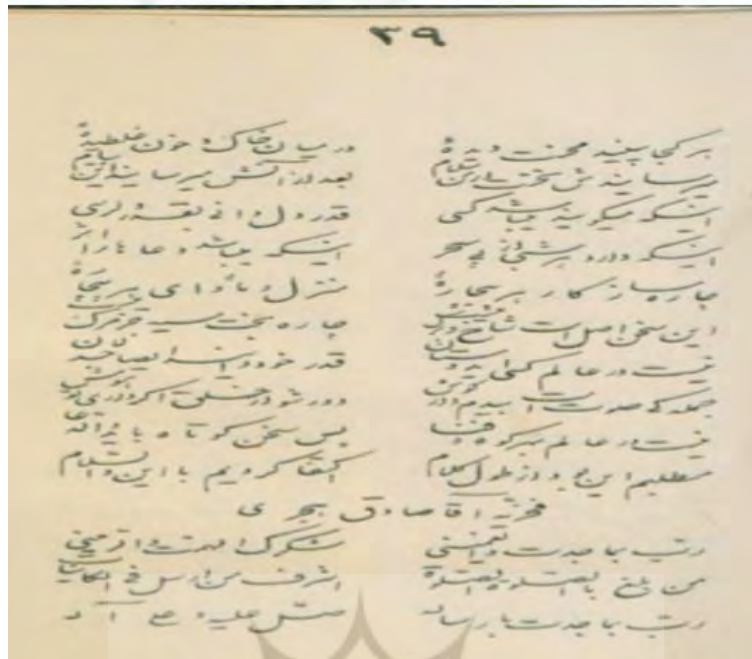
آقا صادق هجری در این مثنوی با مروری تاریخی به رویدادهای مهم تاریخ اسلام نیز اشاره کرده است که این مسئله تا حدی ناشی از فضای مذهبی شعر در عصر صفوی است که تا دوره قاجار نیز تداوم یافته بود. طبیعی است که انتخاب این مضامین مذهبی توسط خوش‌نویسان دوره قاجار نقش مهمی در استمرار عاید مذهبی داشته است. در کتابخانه مجلس شورا نیز نسخه ۱۴۱۴۸ «سوز و گداز» که در قرن ۱۲ به خط شکسته نستعلیق چلیپا نوشته شده که این نسخه مانند نسخه قبل کاتبش مشخص نیست. نسخه ۱۴۱۹۰ «سوز و گداز» مجلس شورا که در سال ۱۱۸۲ هجری به خط شکسته نستعلیق و به قلم علیخان خسروی رودباری قزوینی نوشته شده است. از این نوع نوشته‌های هنری که نویسنده عنوان تزئینی بر آن‌ها نهاده بسیارند که فقط به همین سه نسخه بسنده می‌شود.

تصویر شماره ۲: مثنوی سوز و گداز- کتابخانه مجلس شورا (بدون نام کاتب قرن ۱۲ هجری). منبع: نگارندگان

گروهی دیگر از کاتبان در دوره قاجار فقط به قصد رونگاری از نسخه‌های شعر، رساله‌های علمی، رساله‌های فقهی و موضوعات مختلف پرداخته‌اند که اگرچه از لحاظ زیبایی ظاهری چندان مورد توجه نیستند ولی بعضاً خوانا و بیشتر از نسخه‌هایی که در بالا به آن‌ها اشاره شد قابل استفاده خوانندگان و طالبان علم هستند. مثلاً: نسخه ۵/۵۶۰۶ «مثنوی فخریه» کتابخانه و موزه ملک که به خط نستعلیق و به قلم محمودبن محمدعلی در اواخر دوره قاجار نوشته شده است.

آقا صادق تفرشی در این مثنوی به قضا و قدر پرداخته و از وضعیت خویش گلایه کرده است. مضامین ادبی بکار رفته در مثنوی تبدیل به الگوی نوشتاری خوش نویسان دوره قاجار شده است.

تصویر شماره ۳: مثنوی فخریه- نسخهٔ مجلس شورای اسلامی (یوسف تفرشی طرخورانی ۱۳۲۴ هجری. منبع: نگارندگان).

این نسخه به دلیل خوانایی و بدون حاشیه بودن مورد استفادهٔ نویسندگان و دیگر پژوهشگران قرار خواهد گرفت. مطالعهٔ مضمون مثنوی فخریه که مناجات‌گونه‌ای با پروردگار است گویای مضمون مذهبی و عرفانی این شعر از آقاصادق تفرشی است که در آثار نسخه‌نویسان و خوش‌نویسان دوره قاجار انعکاس یافته است. برای مثال د ابتدای مثنوی آورده است:

جز در تو از همه جا رانده‌ام***رحم نما رحم نما که درمانده‌ام

او در مثنوی فخریه به اصالت خود که به سلاله پاک نبوی(ص) می‌رسد اشاره کرده است. او خود را از ذریهٔ پاک امام چهارم(ع) شیعیان می‌داند. بنابراین باید گفت این مضامین مذهبی تبدیل به الگوی نوشتاری برخی از خوشنویسان عهد قاجار گردید.

نتیجه‌گیری

مطالعه و مقایسهٔ نسخ بر جای مانده از آقا صادق تفرشی هجری نشان می‌دهد چون کاتبان به نسخهٔ شخصی شاعر دسترسی نداشته‌اند خطایی را که کاتبان اولیه مرتکب شده‌اند بدون هیچ دقت در طرز قرار گرفتن قافیه‌ها تکرار کرده‌اند. حال آن‌که اگر به قافیه‌ها و یا نام تخلص شعری که معمولاً در پایان غزل می‌آید، بنگریم خواهیم دید که غزلی در بین یک مثنوی کتابت شده است. کاتبان می‌توانسته‌اند آنها را به عنوان غزلی مجزاً از «مجموعه غزلیات شاعر» ذکر کنند. اگرچه می‌توان به مضامین مختلفی در اشعار آقا صادق اشاره کرد. ولی مضامین ادبی و مذهبی نسبت به مضامین دیگر، قابل توجه‌تر است. در دورهٔ قاجار به سبب اهمیت به هنر به ویژه هنر خوشنویسی، کاتبان بسیاری به کتابت نسخه‌های خطی علاقه‌مند شده‌اند و به این سبب بیش از دوره‌های گذشته شاهد تکثیر نسخه‌های شاعران و عالمان

در حوزه‌های مختلف علمی هستیم به طوری که حتی بعضی کاتبان به آنچه می‌نویسند و ابتدا و انتهای مطلب نوشته شده خود هیچ دقتی نداشته‌اند. این گونه به نظر می‌رسد که هدف ایشان از نسخه‌برداری آثار گذشتگان بیشتر ترسیم و آرایش خطوط بوده و نسخه‌ها و آثارشان بیشتر به یک نمایشگاه خطوط و در پاره‌ای موارد به نمایشگاه کاغذ و جلد شبیه‌تر است. اشعار آقا صادق به سبب تنوع در مضامین و موضوعات بازتابی قابل قبول و نسبتاً خوبی در بین کاتبان و خوشنویسان دوره‌های پس از شاعر به ویژه دوره قاجار داشته است که می‌توان با جست و جو در کتابخانه‌ها و موزه‌هایی چون ملک، مجلس شورا، دانشگاه تهران و آستان قدس رضوی و ... آن‌ها را مشاهده کرد.

یادداشت‌ها و پی‌نوشت‌ها:

۱. صالح و طالع متاع خویش نمودند تا که قبول افتد و چه در نظر آید «حافظ»
۲. در بررسی نسخه‌های اشعار آقا صادق، نسخه‌های زیادی در کتابخانه‌های مختلف در دسترس نویسنده قرار گرفت. چون ذکر همه نسخه‌های به اطالۀ کلام و مقالت می‌انجامید، در این مقاله فقط به بعضی از آنها که به نظر نویسنده مهم‌تر بوده اشاره شده است.
۳. غیر فرازنده این چرخ و بس * * * روی نیارم به در هیچ کس
۴. صادق که به هرزه رنج برده است به خاک * * * هرگز نفسی خوش نشمرده است به خاک
۵. حدیث هجر هجری چند گویی * * * که می‌گوید به او هجران ما را ؟
۶. شروع دوره بازگشت ادبی از اواخر عصر افشاری و اوایل دوره زندیه (نیمه دوم قرن دوازدهم) است.
۷. این مثنوی به اهتمام مرحوم گلچین معانی در مجله دانشکده ادبیات مشهد (شماره ۳، صص ۲۳-۵۱) به چاپ رسیده است.
۸. این مثنوی به کوشش احمد نصیری فرد در گنجینه بهارستان، بخش ادبیات فارسی، جلد ۱، صص ۳۴۵-۳۵۵، به چاپ رسیده است.
۹. حضرت عباد مهین جد من * * * کیست در این سلسله هم قد من؟
۱۰. ایرج میرزا، فرزند غلامحسین میرزای قاجار و او پسر ملک ایرج بن فتحعلی شاه قاجار.
۱۱. آن است که شاعر فارسی زبان یک مصراع یا یک بیت از شعر خود را به زبان دیگری (معمولاً به زبان عربی) بسراید.
۱۲. در بیشتر مثنوی‌های آقا صادق ملمع به چشم می‌خورد و حتی بیت‌های آغازین بعضی از این سروده‌ها به زبان عربی است. مثلاً: مثنوی فخری: ربّ بما جدت و انعمتی * * * شکرک الهمت و اکرمتی
مثنوی صبانامه: یا نسیم الصبح یا خیرالبرید * * * یا غراب‌الایک یا نعم‌الورید مثنوی سوز و گداز (آتشکده): معشرالعشاق من اهل‌الجوی انّی آنست ناراً بالهوی.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بن آقاخان (۱۳۳۷)، آتشکده آذر، ج ۱، کوشش: سیدجعفر شهیدی، تهران: نشر بین‌الملل (وابسته به سازمان تبلیغات).
- افشار، ایرج، دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۴۱-۱۳۴۰)، درباره نسخه‌های خطی (جلد دوم)، تهران: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- افشار، ایرج، دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۷۱)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس)، (جلد نهم)، تهران: چاپخانه بهمن.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۳۶۱-۱۴۰۳ ه.ق)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، انتشارات دارالاضواء.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۷۴). به اهتمام مجید فدایی‌منش و بر اساس نسخه محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، قم: انتشارات سرور.
- حسینی اشکوری، سیداحمد (۱۳۸۰)، فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیای میراث اسلامی (جلد دوم)، قم: چاپ مسرور.
- دانش پژوه، محمدتقی، افشار، ایرج (۱۳۵۳). نسخه‌های خطی (دفتر هفتم)، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد. درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، دست نوشته‌های ایران (دنا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- رجبی، فاطمه (۱۳۹۶)، "جلوه هنر شیعی در نگاره‌های عصر صفوی"، تهران: انتشارات سوره مهر.
- سحاب، ابوالقاسم (۱۳۲۷). «مقاله شعرای گمنام»، آقاصادق تفرشی متخلص به هجری، تهران: مجله یادگار، سال پنجم، شماره ۷ و ۶ (بهمن و اسفند).
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴)، "عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیمریان و صفویان"، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- صدراپی خوبی، علی (۱۳۷۷)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (با نظارت عبدالحسین حائری)، جلد سی و هشتم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۸۶)، "ناصرالدین شاه و خوشنویسی"، گلستان هنر، شماره ۶، صص ۷۵-۸۶.
- منزوی، احمد (۱۳۷۷)، فهرست نسخه‌های خطی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مجلد یکم)، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- واله داغستانی، علیقلی (۱۳۸۴)، تذکره ریاض الشعراء، به تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی، تهران: انتشارات اساطیر.
- هاشمی نژاد، علیرضا (۱۳۹۳)، سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار، تهران: چاپ شادرنگ.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۵)، تاریخ روضه‌الصفای نادری، (جلد هشتم، صفویان و افشاریان)، تصحیح: جمشید کیان‌فر، تهران: نشر اساطیر.